

УДК 376.2.016:81-028.31-056.264-053.4

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ОПИСОВИХ УМІНЬ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ

Мілевська О.П., к. пед. н., доцент,
доцент кафедри логопедії та спеціальних методик

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

У статті розглянуто окремі методичні засади організації логопедичної роботи з формування в дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення описової ланки лексичного компонента мовлення, визначено основні категорії описової лексики як основи для розвитку описових мовленнєвих умінь.

Ключові слова: *описова лексика, недорозвинення мовлення, мовленнєві вміння, семантична структура, лексична системність.*

В статье рассмотрены отдельные методические положения касательно логопедической работы по формированию у дошкольников с общим недоразвитием речи лексического компонента речи в его описательном звене. Определены основные категории описательной лексики как основы для развития лексико-описательных речевых умений.

Ключевые слова: *описательная лексика, общее недоразвитие речи, речевые умения, семантическая структура, лексическая системность.*

Milevska O.P. THE METHODOLOGICAL ASPECTS OF FORMING OF DESCRIPTIVE SKILLS IN SENIOR PRESCHOOLERS WITH GENERAL SPEECH UNDERDEVELOPMENT

The article deals some methodological aspects of formation lexical skills of preschoolers with the general underdevelopment of speech, especially adjectives called the names of colors, shapes, sizes, emotional states, etc. Also define the main categories of descriptive vocabulary as the basis for the development of descriptive language skills.

Key words: *underdevelopment of speech, descriptive vocabulary, semantic structure, lexical consistency.*

Постановка проблеми. Розвиток у дітей мовленнєвих умінь щодо опису предметів із подальшим складанням описових розповідей розглядається в науково-методичній літературі як важливий етап початкового навчання розповідання. Науковці, методисти та педагоги-практики підкреслюють, що така робота сприяє водночас і розвитку різних видів сприймання (зорового, слухового, тактильного), формуванню розумових операцій, розвитку уваги, пам'яті та розгорнутого мовлення в цілому. Становлення описових умінь детерміноване накопиченням описової лексики (прикметникової, прислівникової) і безпосередньою взаємодією з реальними об'єктами і явищами. Засвоєння описової семантики є обов'язковою умовою формування системи сенсорних еталонів (колір, розмір, смак тощо) як складової частини когнітивного розвитку дитини [2, с. 11–33]. За умов типового онтогенезу мовлення описові мовленнєві вміння дитини є важливим елементом її вербальної поведінки (М. Жинкін, О. Леонтьєв, М. Лісіна та ін.), яка є засобом регуляції міжособистісних стосунків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження в галузях спеціальної методики розвитку мовлення, логопедії певною мірою висвітлюють проблему засвоєння лексичної семанти-

ки дітьми із загальним недорозвиненням мовлення (праці Б. Головіна, І. Глущенко, С. Заплатної, Н. Ільїної, Р. Левіної, І. Марченко, О. Мілевської, О. Потамошневої, Є. Соботович, А. Спірової, Т. Філічової, О. Ткач, Л. Трофіменко та ін.). Науковці наголошують на звуженні смислової структури слова в таких дітей, на несформованості різних типів його значень, зокрема описових.

Досвід практичної логопедичної роботи теж показує, що засвоєння та використання словника ознак предметів є певною складністю для дітей із загальним недорозвиненням мовлення (далі – ЗНМ). Цей процес ґрунтується на розгорнутих уявленнях про навколишнє середовище, про стереотипні класи об'єктів, про типові набори ознак, він пов'язаний зі здійсненням психічних процесів і операцій (порівняння, співставлення, розрізнення, узагальнення, класифікування та ін.), що становить об'єктивну складність для дітей із ЗНМ з огляду на особливості їх мовленнєвого та психічного розвитку.

Водночас окремою методичною проблемою є формування мовленнєвих умінь описового характеру, тобто включення описових лексем до усно-мовленнєвих висловлювань із відтворенням їх правильної синтаксичної та семантичної структур.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження було визначення напрямів

логопедичної роботи з формування описово-лексичних умінь у старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення та формулювання відповідних методичних вказівок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Засвоєння дитиною лексичних значень, якостей, властивостей, ознак та станів предметів (описової лексики) ґрунтується на пізнанні зв'язків предметів та їхніх ознак у нерозривності («предмет – ознака»). У мовленні ознака, позначена прикметником, практично завжди подається разом із назвою предмета. Завдання дитини – розчленувати цю єдність, відокремити ознаку від предмета, розмежувати прикметник та іменник. Самостійність дитини особливо чітко виявляється тоді, коли вона сама поєднує іменник із прикметником, створюючи атрибутивне або предикативне поєднання (А. Богуш, А. Бородич, О. Леонтьєв).

У сучасному мовознавстві виділяють кілька типів слів-ознак: загально-оцінювальні (для позначення безпосередньої реакції суб'єкта на певні властивості об'єкта) та власне-оцінювальні (для позначення оцінки конкретного аспекту об'єкта) – гедоністичні (або сенсорно-смакові), психологічні, етичні, утилітарні, нормативні й телеологічні оцінки [5, с. 126–128].

Гедоністичні оцінки є найбільш індивідуалізованим видом, це, зокрема, приємний – неприємний, смачний – несмачний, привабливий – бридкий, запашний – смердючий тощо.

Психологічні ознаки відображають мотив оцінки: а) інтелектуальна оцінка (цікавий, захоплюючий, розумний – нецікавий, незахоплюючий, безглуздий, поверховий); б) емоційна оцінка (радісний – журливий, веселий – сумний, приємний – неприємний).

Естетично-оцінювальна лексика ґрунтується на синтезі сенсорно-смакових і психологічних оцінок: красивий – негарний, прекрасний – потворний тощо.

Слід зазначити, що етичні, утилітарні, нормативні й телеологічні оцінні лексичні засоби поодинокі представлені в дитячому словнику. Наприклад, серед етичних часто трапляються лексеми «добрий – злий», не трапляються «моральний – аморальний»; серед утилітарних – «корисний – шкідливий», немає лексем «сприятливий – несприятливий»; серед нормативних – «здоровий – хворий», «правильний – неправильний», відсутні «коректний – некоректний, стандартний – нестандартний». Практично відсутні в дитячому словнику телеологічні оцінки: «ефективний – неефективний», «вдалий – невдалий». Значна кількість категорій слів-ознак з'являється в дорослому віці й

пов'язана з преморбідним станом людини та зі сферою її діяльності.

За наявності атипичного мовленнєвого онтогенезу (при ЗНМ) засвоєння лексичної системності відбувається в умовах патологічних механізмів мовленнєвої й пізнавальної діяльності. Тому типовими для цих дітей є лексичні заміни, пов'язані як із нездатністю виділити або диференціювати суттєві ознаки (величину, висоту, ширину, товщину тощо), так і з нерозрізненням якостей предметів [1, с. 8].

Значною мірою нестача описової лексики в словнику дітей із ЗНМ спричинена порушеними механізмами суфіксального словотворення, несформованістю лексико-граматичних узагальнень.

Робота з формування описової лексики у старших дошкільників із ЗНМ повинна враховувати закономірності опанування цими мовленнєвими засобами, а також фактичний стан сформованості лексичного компонента мовлення цих дітей у описовій ланці [3, с. 31–36].

На нашу думку, саме методика виявлення стану сформованості описової лексики у старших дошкільників із ЗНМ потребує окремого висвітлення. Зупинимось на особливостях проведення такого дослідження.

У сучасній логопедії традиційно виділяють два рівні сформованості словникового запасу – пасивний і активний. Ми ставили перед собою такі завдання:

– виявити фактичний рівень знань описової лексики (розуміння лексичних засобів для позначення ознак, властивостей, характеристик);

– виявити фактичні вміння вживати описову лексику у зв'язному мовленні та правильно поєднувати із суб'єкт-об'єктними одиницями, вміння відображати відношення та залежності між предметами у зв'язку з їхніми описовими характеристиками.

Для розв'язання цих завдань ми визначили такі прийоми:

1) показ описових характеристик, названих експериментатором за допомогою малюнків, згрупованих відповідно до категоріальності описової лексики (малюнки із зображенням емоційних станів, смакових якостей, розміру, кольору, зовнішніх і внутрішніх характеристик людини). *Мета:* виявити орієнтування в описовій лексиці пасивного описового словника;

2) добір слів-назв до названих слів-ознак (завдання без малюнкової опори). *Мета:* виявлення вміння включати описову лексику в семантичні відношення на основі власного досвіду й асоціацій;

3) називання малюнків із зображенням ознак, поданих групами відповідно до кате-

горіальних описових характеристик. *Мета:* виявлення стану сформованості активного описового словника;

4) утворення слів-ознак (прикметників від іменників і прислівників від прикметників) *Мета:* виявлення лексико-граматичних умінь утворювати похідну описову семантику та вживати описову лексику;

5) складання описової розповіді за поданим предметом. *Мета:* дослідження вмінь самостійно використовувати описову лексику у зв'язних висловлюваннях.

Практичне вивчення стану сформованості лексичного компонента мовлення в описовій ланці у старших дошкільників ми проводили в порівняльному плані: обстежувалися діти з типовим мовленнєвим розвитком і діти із загальним недорозвитком мовлення. Результати дослідження виявилися такими:

1) у дошкільників із типовим розвитком пасивний описовий словник сформований на високому рівні; у дітей із ЗНМ не виявлено високого й достатнього рівня сформованості пасивного описового словника; середній рівень виявлено в 56% дітей, низький – у 44% дітей. Діти із ЗНМ не розпізнають емоційних станів і смакових якостей, виражених прислівниками; не диференціюють прикметники з відтінками значень і прикметники на позначення розміру; важко впізнають відтінки кольорів за назвами; змішують значення лексем для позначення зовнішніх і особистісних якостей; змішують ознаки дотикових якостей;

2) дошкільники з типовим розвитком мовлення виявили високий рівень умінь включення описових лексем у семантичні; у 19% дошкільників із ЗНМ виявлено достатній рівень умінь включення описових лексем у семантичні відношення на основі власного досвіду й асоціацій, у 50% – середній, у 31% – низький рівень. Діти із ЗНМ добирали лексеми випадково й відчували труднощі встановлення лексико-семантичних відношень із тими, які мають акустико-граматичну подібність;

3) дослідження активного описового словника показало його високий (69%) та достатній (31%) рівні сформованості в дітей з типовим розвитком мовлення; у дошкільників із ЗНМ діагностовано низький (81%) і середній (19%) рівні сформованості активного описового словника; ці діти зосереджувалися на предметних характеристиках об'єктів, а не на описових, замінювали описові характеристики об'єктів дієслівною лексикою;

4) у дошкільників із типовим розвитком мовлення було виявлено високий (62%) і достатній (38%) рівні сформованості лек-

сико-граматичної словозміни з метою утворення описових характеристик; у дошкільників із ЗНМ – низький (81%) і середній (19%) рівні сформованості вмінь перетворювати вихідну семантику поданих слів на описову; типові помилки стосувалися дієслівно-прикметникових замінів, дублювання вихідних слів, функціональних і семантичних словозамін.

5) уміння використовувати описову лексику в розповіді виявилися доступними дітям із типовим розвитком і частково – дошкільникам із ЗНМ; дошкільники із ЗНМ замінюють описові характеристики на перелічування частин об'єкта опису, уживають описові лексеми без смислового зв'язку з об'єктом опису.

Таким чином, опрацювання результатів констатувального експерименту дозволило виявити незначні труднощі в лексико-описових уміннях у дошкільників із типовим розвитком мовлення та суттєві порушення цих умінь у дошкільників із ЗНМ. Найбільш виразними виявилися труднощі диференціації семантичних значень ознак емоційних станів, смакових якостей, розміру, кольору, зовнішніх і внутрішніх характеристик людини; труднощі актуалізації описової лексики в активному мовленні, труднощі добору вербальних засобів у контексті описово-предметних відношень, звуження семантичного значення слова та недостатнє усвідомлення граматично опосередкованої описової семантики, труднощі побудови висловлювань описового змісту. У дошкільників із ЗНМ було виявлено стійкі уявлення щодо описової лексики, близької життєвому досвіду, уміння оперувати цією лексикою на пасивному рівні.

Отримані результати вказують на необхідність проведення спеціальної корекційної роботи з формування описової лексики й описово-лексичних умінь у дошкільників із ЗНМ.

Типологія визначених нами прийомів для обстеження описової лексики й описових умінь у старших дошкільників із ЗНМ розглядається нами як послідовність роботи з формування відповідних лексико-описових умінь у цих дітей. Беручи до уваги теоретичні відомості щодо становлення описово-лексичних умінь за умов типового онтогенезу мовлення й отримані нами результати практичного вивчення стану сформованості вказаних умінь у старших дошкільників із ЗНМ, ми сформулювали деякі методичні вказівки.

1. Важливо пам'ятати, що повноцінне засвоєння лексики відбувається лише в процесі здійснення фразового (зв'язного) мовлення, адже саме у фразі актуалізується семантика слова, відбувається включення окремих лексем у смислові зв'язки, які

є відображенням знань і уявлень про навколишнє середовище. Формування описової лексики в дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення потребує превентивної розвивально-корекційної роботи, яка передбачає залучення слухової уваги до акустичних образів слів-ознак, активізацію артикуляторних відчуттів під час кількразового промовляння означальних назв, і лише згодом – відпрацювання базових лексико-семантичних описових умінь на рівні імпресивного й експресивного мовлення. Під базовими вміннями слід розуміти вміння поєднувати слово-ознаку з відповідним словом-назвою предмета чи дії.

2. Сформовані вміння побудови усних висловлювань є результатом розвитку вмінь осмисленого вживання лексичних засобів і вмінь використання різних типів мовленнєвих висловлювань. Тому в роботі з розвитку описових усних висловлювань (речень) у дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення потрібно спиратися на певну послідовність добору типів синтаксичних конструкцій з описовими елементами, зокрема, диференціювати добір конструкцій, які відображають описово-суб'єктні, описово-об'єктні й описово-предикативні граматико-сміслові зв'язки.

3. Наявність у мовленні описових умінь свідчить про достатній рівень розвитку лексичної системності та семантичних полів із відповідною ієрархією смислових зв'язків. Оскільки дошкільникам із ЗНМ власноруч сповільнене та фрагментарне засвоєння системи лексичних значень, зокрема описових, доцільно застосовувати роботу з формування описової лексики й описових умінь у цих дітей із метою нормалізації процесу становлення лексичної системності. Для цього слід проводити паралельну роботу з розвитку мовленнєвих умінь включати описові лексеми в смислові відношення, а також визначати описові лексеми залежно від контекстних смислових зв'язків.

4. Мовленнєва компетентність дошкільників не розглядається поза зв'язком зі словотворчими вміннями. Значна кількість описових лексем закріплюється в мовленні дитини завдяки здійсненню словесних перетворень традиційними способами: префіксальним, суфіксальним, переходом з однієї частини мови в іншу. Тому окремої уваги в роботі з дошкільниками із ЗНМ щодо

формування описової лексики й описових умінь потребує відпрацювання словотворчих умінь як таких, а також умінь здійснювати прикметникове й прислівникове словотворення шляхом перетворення вихідної семантики іменників і прикметників.

5. Особливу увагу слід звернути на вибірку категорій описової лексики для засвоєння дошкільниками із ЗНМ. На нашу думку, найбільш доцільними є такі категорії: смакові якості, емоційні стани, розмір, колір, дотикові якості, зовнішні та внутрішні характеристики людини.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, формування описових умінь у дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення потребує ретельного добору методичних прийомів і дидактичного матеріалу, урахування закономірностей та об'єктивних труднощів у засвоєнні описово-лексичних умінь в онтогенезі мовлення, а також специфіки усвідомлення семантики слова-ознаки й засвоєння описових умінь дітьми із загальним недорозвиненням мовлення.

Проведене нами дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування описової лексики й описових умінь у дошкільників із ЗНМ. Перспективою дослідження є розроблення й упровадження системи корекційних занять з урахуванням вікових і мовленнєвих особливостей дітей із загальним недорозвиненням мовлення, а також розроблених нами методичних указівок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рібцун Ю. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей молодшого дошкільного віку із ЗНМ: програмно-методичний комплекс / Ю. Рібцун. – К. : Освіта України, 2011. – 292 с.
2. Калмикова Л. Формування мовленнєвих умінь у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти / Л. Калмикова. – К. : НМЦВО, 2003. – 300 с.
3. Соботович Є. Порушення мовного розвитку та шляхи їх корекції : [навчально-методичний посібник] / Є. Соботович. – К. : ІСДО, 1995. – 204 с.
4. Трофименко Л. Дослідження особливостей формування лексичного значення у дітей п'ятого року життя із загальним недорозвиненням мовлення / Л. Трофименко // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: науково-методичний збірник. – Вип. 4. – 2002. – С. 276–279.
5. Цейтлин С. Язык и ребёнок: Лингвистика детской речи / С. Цейтлин. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 240 с.